

God in Theologians and Philosophers: Reflections in the Architecture of Mosques (The Blue Mosque of Tabriz)

Hamadad Hamad Amin Mohammad ¹, Aziz Javanpour ^{*2}, Mohammad Ali Rabipour ³

¹ PhD student, Department of Islamic Philosophy and Theology, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran, hamdad.h.a.m.1370@yahoo.com

^{*2} (Corresponding author) Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran, a.javanpour@iaut.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran, dr.m.a.rabipour1350@yahoo.com

Article Info

Research Article

Issue 56

Volume 21

Page 129 to 148

Submission Date: 2022/12/09

Review Date: 2023/02/27

Acceptance Date: 2023/06/21

Publication Date: 2024/12/21

Keywords

Theologians,
Philosophers,
Existence of God,
Blue Mosque of Tabriz

Cite this article

Hamad Amin Mohammad, H. , Javanpour, A. and Rabipour, M. A. (2024). God in Theologians and Philosophers: Reflections in the Architecture of Mosques (The Blue Mosque of Tabriz). *Islamic Art Studies*, 21(56), 129-148.

[dori.net/dor/20.1001.1.](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.382537.2197)

***** ***/

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.382537.2197](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.382537.2197)

ABSTRACT

The distinction between philosophy and theology lies in their scope: philosophy encompasses the existence and life of both this world and the hereafter, while theology focuses on religious beliefs. Philosophy seeks truth, whether religious or secular, whereas theology explores divinity, prophecy, and esoteric knowledge, thus pursuing religious truths. This study examines the evidence presented by theologians and philosophers, where theologians agree on the existence of God. Some rely on scriptural and traditional evidence from the Quran and Sunnah as their primary basis, while others emphasize rational arguments. Additionally, others invoke other reasons, such as the argument of innate nature, as there is no disagreement among rational individuals about the existence of a creator and manager of the universe, since humans are created to recognize their creator. Another argument used by theologians is the dialectical argument of submission, employed to refute their opponents after seemingly accepting all their arguments. Philosophers use the argument of creation (or origination), which is a common ground for both theologians and philosophers in proving the existence of a creator, though each approaches it differently. Both philosophers and theologians share the belief in the existence of God but employ distinct methods and tools to prove it. The unity and existence of God are clearly reflected in Islamic architecture.

Research Objectives:

1. To examine the evidence of God's existence among theologians and philosophers.
2. To investigate the shared beliefs between philosophers and theologians in proving God's existence and its reflection in the architecture of the Blue Mosque of Tabriz.

Research Questions:

1. What are the reasons for examining the evidence of God's existence among theologians and philosophers?
2. How is God's existence reflected in the architecture of the Blue Mosque of Tabriz?

Introduction

We begin by praising God, the Lord of the worlds, and extending blessings and peace upon the Seal of the Prophets and Messengers, Muhammad, may God's blessings be upon him and his family until the Day of Judgment. The question of proving or denying the existence of God Almighty is a complex issue that has led many minds astray. This dilemma has been present since the emergence of humanity and its creation. Humans are obligated to worship their Lord, and God did not create humans and jinn except to worship Him and to know His attributes and unity. However, humans cannot achieve this worship and acknowledgment unless they first affirm God's existence. Therefore, God endowed humans with intellect and honored them above all creatures on land and sea, commanding them to use their intellect to seek hidden truths, dispel misleading doubts, and reconcile reason with revelation. This enables them to manage affairs and uncover what is hidden.

It has become evident that one of the most manifest and lucid truths in minds and understandings is the reality of God's existence. This profound truth proclaims across time and space that there is no true deity other than the Creator of the world, the originator of creation, and the maker of humans. Sound intellects have agreed on affirming God's existence, despite some unjustly and oppressively denying it. The existence of God is manifest and not subject to doubts or illusions; it is in a position where doubt cannot penetrate. It is challenging for an individual with sound intellect to deny God's existence, given the ubiquitous clear signs that indicate He is the sole Creator of the universe. For this reason, there are numerous and diverse evidences for the existence of God Almighty, which can begin with human conscience and the creation upon which humans are formed. Then, with all the particles of the universe, both above and below, one can argue for His existence and unity. Everyone acknowledges and testifies that God is the Creator and Ruler of the universe and all living and non-living beings on earth, in the sky, in mountains, and in seas.

When we reflect on the verses of the Quran, we observe that most of them speak of reasons for God's existence. Similarly, in the science of theology, theologians have employed many arguments to prove God's existence. In philosophy, especially among Muslim philosophers, efforts have been made to prove the existence of the Great Creator with evidence that will be discussed in this research. The importance of this research lies in the significance of proving God's existence, particularly through theology and philosophy, and presenting a clear picture of these two approaches in providing strong and decisive arguments from theologians and philosophers.

The issue of God's existence is crucial for all people, which is why there is a great interest in this topic among theologians and philosophers. We see that in their writings, they have reached numerous reasons for God's existence. This study aims to collect and examine the evidence of God's existence among theologians and philosophers. To achieve the research objectives and address the research question in an objective and academic manner, a deductive analytical approach is used to extract evidence of God's existence, and a comparative approach is employed to compare the theological and philosophical schools on the subject.

Conclusion

At the end of this research, the following results are obtained:

1. **Definition of Theology (Kalam):** Allameh Iji defines theology as a science that uses reasons and refutes doubts to prove religious beliefs. Thus, theology employs both rational and revelatory evidence to examine fundamental issues, aiming to convince those who argue and are obstinate about what they know.
2. **Philosophy:** The term "philosophy" comes from the Greek words "philosophia," meaning "love of wisdom." In Arabic, it translates to "Hikmah" (wisdom). Philosophy is divided into theoretical and practical parts. The theoretical part includes theology and natural philosophy, while the practical part is divided into ethics, household management, and politics.
3. **Differences between Theology and Philosophy:** There are clear differences between theology and philosophy. Theology emerged and separated from philosophy, making philosophy the precursor. Theology and philosophy differ in some aspects but are united in others, forming a relationship of genus and species. Both rely on argumentation, debate, and dialectics, using reason as the primary source for reaching truths and conclusions. However, philosophy encompasses the existence and life of both this world and the hereafter, while theology focuses on religious beliefs. Philosophy seeks truth, whether religious or secular, whereas theology explores divinity, prophecy, and esoteric knowledge, thus pursuing religious truths.
4. **Existence of God:** Scholars of theology agree on proving the existence of God Almighty, though they differ in their methods. Some rely on scriptural and traditional evidence from the Quran and Sunnah as their primary basis, while others emphasize rational arguments. Some use additional methods, such as the argument of innate nature.

5. **Evidence in Theology:** Among the most important arguments theologians use to prove God's existence are the revelatory argument, rational argument, dialectical argument of submission, argument of providence, argument of invention, and argument of innate nature.
6. **Philosophical Arguments:** Philosophers argue for God's existence using the argument of possibility and necessity, which is a crucial argument they rely on. Another shared argument between theologians and philosophers is the argument of creation (or origination), which is a common goal for both in proving the existence of a creator, though each approaches it differently.
7. **Reflection in Architecture:** The Blue Mosque of Tabriz, with its overall structure, internal decorations such as blue colors, regular plant and geometric patterns, and Quranic inscriptions, serves as a reminder of the unity and oneness of God.

References

- Abu al-Su'ud, Muhammad ibn Muhammad ibn Mustafa (d. 982 AH). *Tafsir Abi al-Su'ud = Irshad al-'Aql al-Salim ila Mazaya al-Kitab al-Karim*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [No date].
- Ahmad ibn Hanbal, Abu Abdullah Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal ibn Hilal ibn Asad al-Shaybani (d. 241 AH). *Musnad Ahmad ibn Hanbal*, Ed. Al-Sayyid Abu al-Ma'ati al-Nuri. Beirut: Alam al-Kutub, 1419 AH.
- Al-Alusi, Shihab al-Din Mahmud ibn Abdullah al-Husseini (d. 1270 AH). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Adhim wa al-Sab' al-Mathani*, Ed. Ali Abd al-Bari Atiyah. Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah, 1415 AH.
- Al-Baq'a'i, Burhan al-Din Ibrahim ibn Umar ibn Hasan al-Ribat ibn Ali ibn Abi Bakr al-Baq'a'i (d. 885 AH). *Nazm al-Durar fi Tanasub al-Ayat wa al-Suwar*. Cairo: Dar Al-Kitab Al-Islami. [No date].
- Al-Bayhaqi, Abu Bakr Ahmad ibn Al-Husayn ibn Ali (d. 1344 AH). *Al-Sunan Al-Kubra wa Fi Dhaylihi Al-Jawhar Al-Naqi*. Published by Majlis Dairat Al-Ma'arif Al-Nizamiyyah, Hyderabad, India.
- Al-Farabi, Abu Nasr (2012). *Al-Rasail Al-Falsafiyyah Al-Sughra*, Ed. Abdul Amir Al-Asam. Dar Al-Takween.
- Al-Ghazali, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Tusi (d. 505 AH). *Ihya' Ulum Al-Din*. Beirut: Dar Al-Ma'rifah. [No date].

- Al-Iji, Adud al-Din Abdul-Rahman ibn Ahmad (1997). *Kitab Al-Mawaqif*, Ed. Abdul-Rahman Amirah. Beirut: Dar Al-Jil.
- Al-Khatabi, Abu Sulayman Hamd ibn Muhammad ibn Ibrahim ibn Al-Khattab Al-Busti. *Al-Ghunyah 'An Al-Kalam wa Ahluh*.
- Al-Khafaji, Shihab al-Din Ahmad ibn Muhammad ibn Umar (d. 1069 AH). *Hashiyat Al-Shihab Ala Tafsir Al-Baydawi*, Beirut: Dar Sadir.
- Al-Razi, Fakhruddin Muhammad ibn Umar ibn Hussein (1986). *Al-Arba'in fi Usul Al-Din*, Ed. Ahmad Hijazi Al-Saqqa. Cairo: Maktabat Al-Kulliyat Al-Azhariyyah.
- Al-Razi, Fakhruddin Muhammad ibn Umar ibn Hussein (1420 AH). *Mafatih Al-Ghayb = Tafsir Al-Kabir*. Third Edition, Beirut: Dar Ihya' Al-Turath Al-Arabi.
- Al-Shahrastani, Muhammad ibn Abdul Karim ibn Abi Bakr Ahmad (1404 AH). *Al-Milal wa al-Nihal*, Ed. Muhammad Sayyid Kilani. Beirut: Dar Al-Ma'rifah.
- Al-Zamakhshari, Abu al-Qasim Mahmud ibn Umar Jar Allah (d. 538 AH). *Al-Kashaf 'An Haqiq Ghawamid Tanzil*, Third Edition, Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi – Beirut, 1407 AH.
- Dehqani Tafti, Mohsen; Modarres Zadeh, Zahra Sadat; and Memarian, Gholamhossein (1400 SH). "Tracing the Architectural Pattern of the Blue Mosque of Tabriz." *Iranian Architecture Biannual Journal*, Issue 9, pp. 5-23.
- Ibn Batta al-'Ukbari, Abu Abdullah Ubaydullah bin Muhammad bin Muhammad bin Hamdan (d. 387 AH). *Al-Ibanah Al-Kubra*, Ed. Rida bin Na'san Mu'ti, Second Edition, Riyadh: Dar Ar-Rayah for Publishing and Distribution, 1994.
- Ibn Hajar, Ahmad bin Ali Abu Fadl Asqalani (2000). *Fathul Bari Sharh Sahih Bukhari*. Beirut: Darul Ma'rifah.
- Ibn Khaldun, Abdul Rahman bin Muhammad bin Muhammad (No Date). *Muqaddimat Ibn Khaldun*, Maktabah Shamila.
- Ibn Rushd, Abu Walid Muhammad bin Ahmad bin Muhammad (1988). *Al-Kashf 'An Manhaj Adillat Fi 'Aqa'id Al-Millah*. Beirut: Center for Arab Unity Studies.
- Ibn 'Ashur, Muhammad Tahir bin Muhammad bin Muhammad Tahir Tunisian (d. 1393 AH). *Tahrir wa Tanwir*. Tunisia: Tunisian Publishing House.
- Ibn 'Abdul Barr, Abu Umar Yusuf bin Abdullah bin Muhammad bin Asim An-Namri Qurtubi (d. 463 AH). *Jami' Bayanul-'Ilm wa Fadlih*, Ed.: Abi Ashbal Zuhairi Riyadh: Dar Ibn Jawzi.

Ibn Kamunah Sa'id bin Mansur (d.: 683 AH) (2024). *Al-Jadid Fi Hikmah*, Ed.: Hamid Mar'id Kabisi Baghdad University Press: Baghdad.

Suyuti Jalaluddin (No Date): *Sawnul Mantiq Wal Kalam 'An Fanni Mantiq Wal Kalam*, Ed.: Ali Sami Nashar and Su'ad Ali Abdul Razzaq Cairo Majma' Buhuth Islamiyyah

اثبات وجود خدا نزد متکلمان و فلاسفه و انعکاس این دیدگاه در معماری مساجد (مسجد کبود تبریز)

همداد حمد امین محمد ^{ID} ۱، عزیز جوانپور ^{ID} ۲* محمدعلی ربی پور ^{ID} ۳

^۱ دانشجوی دکتری گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران، Hamdad.h.a.m.۱۳۷۰@yahoo.com

^۲ (نویسنده مسئول) دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران، a.javanpour@iaut.ac.ir

^۳ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران، dr.m.a.rabipoor۱۳۵۰@yahoo.com

چکیده

اختلاف فلسفه و کلام در این است که فلسفه وجود و زندگی دنیا و آخرت را دربر می گیرد؛ درحالی که علم کلام به اعتقادات دینی می پردازد، همان طور که فلسفه به جست و جوی حقیقت می پردازد، خواه این حقیقت دینی باشد یا غیردینی، و علم کلام به جست و جوی الوهیت، نبوت و سمعیات می پردازد؛ پس علم کلام به دنبال حقایق دینی است. سپس در این تحقیق به شواهدی که متکلمان و فیلسوفان ذکر کرده اند پرداخته ایم. آنجا که علمای الهیات بر اثبات وجود خداوند متعال اتفاق نظر دارند؛ برخی از آن ها به دلایل نقل شده از قرآن و سنت بر اثبات وجود خداوند تکیه کرده و آن را نقطه شروع اصلی قرار می دهند، اما برخی دیگر بر دلایل عقلی تکیه می کنند و برخی هم در کنار این دو دلیل اصلی، به دلایل دیگری مانند دلیل فطرت استناد می کنند؛ زیرا در میان عقلا درخصوص وجود مدبر و خالق هستی اختلافی نیست و همه آن را قبول دارند، چراکه مردم بر شناخت خالق آفریده شده اند و یکی دیگر از دلایلی که عقلا به آن استناد می کنند دلیل التسلیم جدلی است، آنجا که متکلمان این دلیل را برای محکوم کردن مخالفینشان بعد از آنکه در مقابلشان چنین وانمود می کنند که تمام دلایل آنان را پذیرفته اند به کار می گیرند. دلایل فلاسفه دلیل حدوث است؛ این یکی از دلایل مشترک متکلمان و فیلسوفان می باشد که هر یک برای اثبات وجود خالق به این دلیل تمسک می کنند، با این تفاوت که هر یک از آن ها راه خاص خود را برای اثبات وجود خداوند متعال در پیش می گیرند. فلاسفه و متکلمان در اثبات وجود خالق عقیده مشترکی دارند اما ابزار و روش های متفاوتی برای این اثبات دارند. وحدانیت و وجود الهی به طرزی آشکار در معماری اسلامی نیز نمود یافته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی شواهد وجود خداوند متعال در میان علمای علم کلام و فیلسوفان.
۲. بررسی اعتقادات مشترک بین فلاسفه و متکلمان برای اثبات وجود خداوند و انعکاس آن در معماری مسجد کبود تبریز.

سؤالات پژوهش:

۱. دلایل بررسی شواهد وجود خداوند متعال در میان علمای علم کلام و فیلسوفان چیست؟
۲. وجود خداوند در معماری مسجد کبود تبریز چه بازتابی یافته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۱۲۹ الی ۱۴۸

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۱۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۱۲/۰۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

کلمات کلیدی

متکلمان،

فلاسفه،

وجود خداوند،

مسجد کبود تبریز.

ارجاع به این مقاله

حمد امین محمد، همداد، جوانپور، عزیز و ربی پور، محمد علی. (۱۴۰۳). اثبات وجود خداوند نزد متکلمان و فلاسفه و انعکاس این اندیشه در معماری مساجد (بررسی موردی مسجد کبود تبریز). مطالعات هنر اسلامی، ۲۱(۵۶)، ۱۲۹-۱۴۸.

dorl.net/dor/20.1001.1.*
***** ** ** */

dx.doi.org/10.22034/IAS
۲۰۲۳۳۸۲۵۳۷۲۱۹۷

مقدمه

ستایش خداوندی را که پروردگار جهانیان است و درود و سلام خداوند بر خاتم انبیا و رسولان محمد صلی الله علیه و آله و سلم تا روز قیامت. اما بعد اثبات یا انکار وجود خداوند متعال یکی از مسائل پیچیده‌ای است که همواره بسیاری از ذهن‌ها و فهم‌ها در آن به بیراهه رفته‌اند و پای بسیاری در آن لغزیده است؛ این مسئله با آغاز پیدایش انسان و خلقت او، پدیدار گشته است. انسان مکلف به عبادت برای پروردگارش است و خداوند انسان و جنیان را نیافرید مگر برای عبادت و آشنایی با صفات و یگانگی خویش، و انسان این دو را [یعنی عبادت و اعتراف به صفات و یگانگی خداوند] حاصل نخواهد کرد مگر بعد از اعتراف به وجود خداوند؛ بنابراین عقل و خرد را به آنان بخشید و آنان را در خشکی و دریا بر همه موجودات گرامی داشت و به آنان امر نمود که عقل خویش را در جست‌وجوی حقایق پنهان و دفع شبهات انحرافی و دفع تضاد عقل با نقل به کار گیرند تا زمام امور را به آنان بسپارد و آنچه را که پنهان است بر آنان آشکار سازد. براین اساس، روشن گردید که یکی از آشکارترین و روشن‌ترین حقایق در اذهان و فهم‌ها، حقیقت وجود خداوند سبحان است. این حقیقت بزرگی است که در طول زمان و مکان اعلام می‌کند که معبودی حقیقی جز خالق جهان و پدیدآورنده خلقت و انسان‌ها وجود ندارد. عقل‌های سلیم در اعتراف به وجود خداوند متعال اتفاق کرده‌اند، هرچند که بعضی به ناحق و ظالمانه آن را انکار کنند، چراکه وجود خداوند آشکار و روشن است و تحت تأثیر شبهات و اوهام قرار نمی‌گیرد و در موقعیتی است که شبهه به آن راه نمی‌یابد. چگونه یک انسان عاقل وجود خدا را انکار می‌کند؛ درحالی که در همه چیز نشانه‌های روشنی وجود دارد که بر وجود خداوند دلالت می‌کند و اینکه تنها او خالق هستی است. به همین دلیل، شواهد زیاد و متنوعی بر وجود خدای متعال وجود دارد که می‌توان از وجدان انسان و خلقتی که بر آن آفریده شده شروع نمود؛ سپس با همه ذرات عالم هستی اعم از بالا و پایین بر وجود و یگانگی او استدلال کرد، همگان تصدیق می‌کنند و گواهی می‌دهند که خالق و فرمانروای هستی و همه موجودات زنده و غیرزنده در زمین و آسمان و کوه‌ها و دریاهایی که در آن هست، خداوند یکتا است.

وقتی در آیات قرآن می‌اندیشیم، می‌بینیم که در اکثر آیات آن از دلایلی بر وجود خداوند سخن گفته شده است و همچنین در علم کلام متکلمان به ادله بسیاری در اثبات وجود خداوند دست زده‌اند و در علم فلسفه نیز فیلسوفان به‌ویژه فلاسفه مسلمان کوشیده‌اند تا وجود خالق اعظم را با شواهدی اثبات کنند که در این تحقیق به آن خواهیم پرداخت. اهمیت تحقیق در این موضوع در مهم‌بودن اثبات وجود خداوند متعال نهفته است، به‌ویژه از طریق علم کلام و فلسفه و ارائه تصویری روشن از این دو رویکرد در ادله اثبات وجود خداوند متعال از طریق شواهد روشن و براهین قاطع متکلمان و فلاسفه شناخته می‌شود. مسئله وجود خداوند متعال یکی از مسائل مهم برای همه مردم است، بنابراین در میان متخصصان الهیات و فیلسوفان علاقه زیادی به این موضوع می‌یابیم، و می‌بینیم که در تألیفاتشان به دلایل زیادی بر وجود خداوند قادر دست یافته‌اند. پژوهش حاضر باهدف گردآوری و بررسی شواهد وجود خداوند متعال در میان علمای علم کلام و فیلسوفان انجام شده است. برای دستیابی به اهداف پژوهش و پرداختن به مسئله تحقیق

به صورت عینی و آکادمیک، از رویکرد قیاسی تحلیلی برای استخراج شواهد وجود خداوند متعال و از رویکرد تطبیقی برای مقایسه مسلک علم کلام و فلسفه در موضوع استفاده شده است.

۱. تعریف و مقایسه‌ای بین دو علم کلام و فلسفه

۱.۱ علم کلام، تعریف و منشأ آن

تعریف علم کلام: تعاریف بسیاری از علم کلام وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

ابن خلدون در تعریف علم کلام می‌گوید: عقاید ایمانی مربوط به ذات و صفات خداوند، امور معاد، نعمت‌های بهشت و عذاب دوزخ، عقیده به قدر، و دفاع از این موارد با دلایل عقلی، علم کلام است (ابن خلدون، بی‌تا: ۳۴۸/۱).

محقق ایجی در المواقف آن را این‌گونه تعریف کرده است: علم کلام، علمی است که به وسیله آن با اقامه برهان و دفع شبهه، می‌توان عقاید دینی را اثبات کرد (الایجی، ۱۹۹۷: ۳۱/۱). آنچه ایجی بدان اعتقاد داشته است، جز در تغییر الفاظ، تفاوت چندانی با تعریف ابن خلدون ندارد، ابن‌خلدون برخی از عقایدی را که در آن از علم کلام سخن گفته می‌شود، بر شمرده است که عبارت‌اند از: ذات و صفات خداوند، امور معاد و غیره.

ابن خلدون با وضوح بیشتری بر محتوا که همان اعتقادات دینی است تمرکز می‌کند و سپس این محتوا را با شواهد ذهنی قانع‌کننده برای مخالف استنباط می‌کند؛ در حالی که ایجی آن را در دو کلمه که عقاید دینی هستند خلاصه می‌کند. همچنین ابن خلدون ادله‌ای را که علمای علم کلام به آن استدلال می‌کنند مقید به قید عقلی نموده است در حالی که می‌بینیم ایجی آن را بدون قید ذکر نموده و گفته است: با بیان ادله... که در این صورت استناد به عقل، شرع و نقل در آن داخل می‌شود و محقق تعاونی در مصطلحات الفنون تعریفی مانند تعریف ایجی از علم کلام ارائه نموده و چیزی بر آن نیفزوده است (التهاونی، ۱۹۹۶: ۲۹/۱).

سعدالدین تفتازانی علم کلام را چنین تعریف کرده است: علم به احکام شرعی و عقیده حاصل از ادله یقینی آن‌ها (التفتازانی، ۱۴۰۱: ۶/۱). شریف جرجانی در التعریفات بر این عقیده است که در علم کلام: از ذات خداوند و صفات او و شرایط ممکن از مبدأ و معاد مطابق شریعت اسلام سخن گفته می‌شود (الشریف الجرجانی، ۱۴۰۳ق: ۱۸۵/۱). می‌توان گفت: علم کلام با استفاده از شواهد عقلی و نقلی برای متقاعد کردن اهل استدلال و لجاج از آنچه می‌دانند به بررسی مسائل اساسی می‌پردازد.

پیدایش علم کلام: علم کلام صد سال پس از رحلت پیامبر صلی‌الله علیه و آله و سلم و پس از فراوانی فتوحات اسلامی به‌ویژه در زمان عمر بن خطاب رضی‌الله عنه و خلفای پس از او پدید آمد و اکثر این کشورهایی که فتح شدند و مردمشان به اسلام گرویدند، مملو از فرهنگ‌های فلسفی بودند و آن هم در زمان پیدایش ترجمه بود، آنگاه که ترجمه علوم فرهنگی مانند منطق، فلسفه و علوم طبیعی و فراتر از آن پدیدار شد، این تولیدات فلسفی که به علم کلام نامیده می‌شود بر مسلمانان وارد شد؛ لذا علما از جوهر و عَرَض سخن گفتند.

اصطلاحات فلسفی و کلامی شروع به ظهور مسائل شناخته شده از سخنان ارسطو طالیس، افلاطون و امثال فیلسوفان یونانی کرد. این مطالب فلسفی که خلاصه شده بود و کلیات عقلی و احکام شرعی بر آن افزوده شد. درواقع علم کلام نامیده می‌شود؛ بنابراین، این علم صرفاً استدلال با دلیل عقلی بر اعتقادات ایمانی نیست بلکه مطالبی فلسفی برگرفته از اکثر فیلسوفانی است که بر دین واقعی آسمانی نبوده‌اند (التهاونی، ۲۹/۱؛ الشریف الجرجانی، ۱۴۰۳: ۱۸۵/۱).

علم کلام با توجه به افزایش فرقه‌های اسلامی به‌ویژه فرقه‌هایی که به عقلانیت گرایش دارند و آن را بر منقول ترجیح می‌دهند مانند معتزله، مرجئه، جهمیه و فرقه‌های دیگر، بیشتر ظهور کرد و در نتیجه مسائلی که قبلاً مطرح نبودند، مانند مسئله مخلوق بودن قرآن، امامت، قدمت و حدوث جهان و سایر مسائل پیچیده ظاهر شدند و پیرامون آن جنگ‌های لفظی شدیدی درگرفت. آنچه به گسترش اختلاف و علم کلام کمک کرد، ظهور ترجمه کتب یونانی در زمان دولت عباسی بود و خلیفه مأمون به دلیل اینکه خلیفه‌ای باهوش و سخنور بود و یکی از آن‌هایی بود که منطق و فلسفه یونانی را به‌طور دقیق می‌شناختند، بسیار به آن کمک کرد؛ بنابراین، همان‌طور که گفتیم، این فرقه‌ها ظهور کردند که تحت تأثیر فلسفه‌های یونانی، با کنار گذاشتن متون شرعی، در مطالعه مبانی دین، مسیر عقلانی را در پیش گرفتند و چنین استدلال کردند که مناظره‌کننده و معاند و شکاک نه به احکام شرعی و نه به ادله نقلی اعتقادی ندارد؛ پس باید با مخالف به‌وسیله آنچه که می‌داند و به آن اعتقاد دارد مناظره کنیم و اگر به او بگوییم خداوند چنین می‌فرماید، یا بگوییم: پیامبر چنین می‌فرماید، آن را از تو نمی‌پذیرد؛ زیرا او قبول نمی‌کند که این گفته‌ها، گفته خدا و رسولش باشد، بنابراین، ما باید به دنبال دلایل عقلی باشیم که مخاطب به آن متقاعد شده است (خالد بن منصور، ۱۴۳۶: ۱۱۵/۱).

پس علم کلام کم‌کم دایره خود را گسترش داد تا اینکه تألیفات و کتاب‌های زیادی در آن یافت شد: مانند: کتاب التعریف والإرشاد فی ترتیب طرف الاجتهاد از تألیفات باقلانی (ت ۴۰۳هـ)، العمد، تألیف: عبدالجبار معتزلی (ت ۴۱۵هـ)، کتاب الإحکام فی أصول الأحکام، تألیف: ابن حزم (ت ۴۵۶هـ)، کتاب المعتمد، تألیف: أبو حسیب بصری معتزلی (ت ۴۶۳هـ)، کتاب البرهان، تألیف: جوینی امام الحرمین (ت ۴۷۸هـ)، کتاب المنحول فی علم الأصول، کتاب المستصفی، تألیف: حجة الإسلام أبو حامد غزالی (ت ۵۰۵هـ)، کتاب الإحکام فی أصول الأحکام تألیف: آمدی (ت ۶۳۱هـ)، کتاب منهاج الوصول إلى علم الأصول، تألیف: امام بیضاوی (ت ۶۸۵هـ)، کتاب إرشاد الفحول تألیف: شوکانی (ت ۱۲۵۰هـ)، کتاب‌هایی که نام بردیم علاوه بر صدها و هزاران کتاب، شرح و حاشیه‌هایی است که در این علم تصنیف و تألیف شده‌اند (السیوطی، ۱۴۱۵ق: ۵۳۹/۲؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۴ق: ۹۴۲/۲).

۲. علم فلسفه، تعریف و منشأ آن

تعریف فلسفه

ریشه کلمه فلسفه از دو کلمه یونانی فیلو- صوفیا (Philo-Sofia) گرفته شده است، کلمه اول (Philo) و همچنین تلفظ فیلا) در عربی به معنی عشق یا نوع دوستی است و کلمه دوم (Sofia) با حرف صاد یا Sophia) با حرف سین) در زبان عربی به معنای خرد است، دو کلمه مرکب (Philo Sofia) به معنای دوستدار حکمت است. سپس این کلمه

به عربی ترجمه شد و از این دو کلمه یونانی کلمه فلسفه ساخته شد و به کسی که به این علم منسوب است، فیلسوفی گفته می‌شود. جمع فیلسوف فلاسفه می‌باشد. علم فلسفه بر علم به حقایق اشیاء و عمل به آنچه که شایسته‌تر است، اطلاق می‌شود.

فلسفه مشتمل بر بسیاری از علوم پیشینیان است و از نظر آنان دو بخش است: بخش نظری و بخش عملی. اما بخش نظری خودش دو قسمت دارد: قسمت اول: الهی است که آن را علم اعلی (بالا تر، برتر) می‌نامند و قسمت دوم: طبیعی است که آن را علم اسفل (پایین تر) می‌نامند و بخش عملی به سه نوع تقسیم می‌شود:

نوع اول: خط‌مشی و سیاست خویش‌تن‌داری که آن را علم اخلاق می‌گویند. نوع دوم: سیاست و مدیریت اعضای خانواده که معروف به سیاست خانه‌داری است و نوع سوم: سیاست شهر، ملت و فرمانروا (صلیبا، المكتبة الشاملة، ۲/ ۱۶۱).

کندی آن را چنین تعریف کرده است: فلسفه عبارت است از علم به حقیقت اشیا برحسب ظرفیت انسان، و فارابی گفته است: فلسفه عبارت است از علم به موجودات مطابق با آنچه که هست و ابن‌سینا فلسفه را به تکمیل‌کننده نفس انسان با تصور اشیا و تصدیق حقایق نظری و علمی باتوجه به ظرفیت انسانی تعریف کرده است (ینظر الحمد، بی‌تا: ۹۵/۱).

براین‌اساس، فلسفه را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: فلسفه عبارت است از نظر عقلی مطلق یعنی محدود نشده به قید یا سلطه‌ای که بر آن تحمیل شود، به‌طوری‌که عقل حاکم بر وحی و عرف باشد.

پیدایش علم فلسفه

فلسفه چندین مرحله را طی کرد تا اینکه تکمیل شد و به علمی مستقل درآمد. فلسفه در آغاز پیدایش به جست‌وجوی حقیقت و معرفت معروف بود، و همچنان از مرحله‌ای به مرحله دیگری منتقل می‌شد تا اینکه بر آرا و نظریات خاصی در مورد جهان، وحی، الهیات، طبیعت، روح انسان و غیره اطلاق شد و فیلسوفان توجه بیشتری به عقل نمودند و آن را بر دلایل نقلی مقدم داشتند، بنابراین عقل برای فیلسوفان منبع اصلی برای دریافت حقایق است. اوج پیدایش فلسفه، در یونان بود، یونانیان به فلسفه معروف بودند، اگرچه فلسفه در تمدن‌های باستانی مانند ایرانی، مصری و هندی وجود داشته، اما شهرت خود را از یونان گرفته است؛ زیرا یونانیان اولین کسانی بودند که پایه‌های آن را پایه‌گذاری کردند و ظهور مشهورترین فیلسوفان مانند افلاطون و ارسطو و دیگران در میان آنان بود.

از جمله مشهورترین فیلسوفان مسلمان، فیلسوف کندی (متوفی ۲۶۰ ه.ق.)؛ یوسف بن یعقوب بن اسحاق کندی است و او را فیلسوف العرب گویند و فارابی: (متوفی ۳۳۹ ق) که او را معلم دوم پس از استاد اول ارسطو و ابن‌سینا می‌گویند و او را شیخ رئیس می‌نامند. الکندی در اواسط قرن سوم هجری، فارابی در نیمه اول قرن چهارم هجری و ابن‌سینا در قرن پنجم هجری می‌زیستند. این فیلسوفان، حتی اگر زمان و مکان آن‌ها را به هم پیوند نمی‌داد، مکتب فلسفی و علاقه فراوانشان به میراث شرق و یونانیان، آن‌ها را به هم پیوند می‌داد، و آن‌ها در جانشینی تاریخی خود، مسئولیت

ترجمه، تبیین، و تألیف در فلسفه و مطرح کردن مسائل جدید بر عقل اسلامی را برعهده داشتند (الحمد، مصطلحات فی کتب العقائد، ۹۹/۱).

مقایسه بین کلام و فلسفه

بین علم کلام و فلسفه تفاوت‌های واضح و آشکاری وجود دارد، بنابراین پس از وقوف بر تعریف علم کلام و شرایط پیدایش آن و تعریف علم فلسفه و پیدایش آن، اکنون می‌توانیم دست روی تفاوت‌های آشکار بین این دو علم بگذاریم، جایی که علم کلام تولد یافته و جدا شده از علم فلسفه است، پس فلسفه سابق بر علم کلام است و کلام در درجه بعد از آن قرار دارد. فلسفه و کلام در مواردی با هم فرق دارند و در مواردی با هم متحد هستند؛ پس بین این دو رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد، هر دو مبتنی بر استدلال، مناظره و جدال هستند، هر دوی آن‌ها عقل را حکم قرار می‌دهند و آن را به منبع اصلی دستیابی به حقایق و نتایج تبدیل می‌کنند.

اما اختلاف فلسفه و کلام در این است که فلسفه وجود و زندگی دنیا و آخرت را در بر می‌گیرد، درحالی که علم کلام به اعتقادات دینی می‌پردازد، همان‌طور که فلسفه به جست‌وجوی حقیقت می‌پردازد، خواه این حقیقت دینی باشد یا غیردینی، و علم کلام به جست‌وجوی الوهیت، نبوت و سمعیات می‌پردازد، پس علم کلام به دنبال حقایق دینی است.

۳. ادله بر وجود خداوند متعال در میان متکلمان و فلاسفه

۳.۱. دلیل بر وجود خداوند متعال در میان متکلمان

دانشمندان علم کلام بر اثبات وجود خداوند سبحان اتفاق نظر دارند هرچند که در روش این برهان اختلاف داشته باشند، برخی از آنان به آنچه از قرآن و سنت نقل شده است استناد می‌کنند و آن‌ها را مبدأ اولیه برای اثبات وجود خداوند متعال قرار می‌دهند و برخی از آن‌ها به عقل تکیه می‌کنند و برخی با این دو طریق اساسی راه‌های دیگری را نیز در پیش می‌گیرند و من در این مبحث به برخی از مهم‌ترین دلایلی که دانشمندان علم کلام برای اثبات وجود خداوند متعال به آن‌ها تمسک کرده‌اند اشاره می‌کنم.

دلیل نقلی، عقلی و فطری بر وجود خداوند

اول: دلیل نقلی: این دلیل برای کسانی است که به قرآن ایمان دارند که از جانب خداوند متعال بر قلب پیامبرش محمد صلی‌الله علیه و آله و سلم نازل شده است اما در دلشان شک و شبهه‌هایی ایجاد شده و درخصوص وجود خداوند تردیداتی آنان را فراگرفته است و هر وقت دلایل نقلی از قرآن و سنت برایشان ذکر گردد به راه راست هدایت می‌شوند و توبه‌کنان به دایره ایمان برمی‌گردند، و این دلیل، یعنی دلیل نقلی، یکی از قوی‌ترین قرائن و رهنمون‌کننده‌ترین آن‌ها برای انسان به راه راست است. خداوندی که قرآن را نازل کرده، به اسرار دل‌ها و اصلاح آن‌ها داناست و خداوند سبحان قادر است همه مردم را به شناخت وجود خود راهنمایی کند ولی سنت خداوند چنین است که بعضی از مردم به وسیله

بعضی دیگر دفع کردند و حجت با حجت، و برهان با مدرک ارائه گردد و دلایل و اخبار پراکنده جمع گردند (الخطابی، ۱: ۳۲).

قرآن کریم مملو از آیاتی است که از انسان دعوت می‌کند تا عالم مرئی را از طریق کتاب مکتوب مطالعه کنند. برای آشنایی با ادله و شواهد بر وجود خداوند - سبحان - مثلاً خداوند می‌فرماید: «أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَّا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا إِلَهُ مَعَ اللَّهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا إِلَهُ مَعَ اللَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ إِلَهُ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلِ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ إِلَهُ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِلَهُ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»^۱ (آیا بت‌هایی که معبود شما هستند بهترند) یا کسی که آسمان‌ها و زمین را آفریده است، و برای شما از آسمان آبی بارانده است که با آن باغ‌های زیبا و فرح افزا رویانیده‌ایم؟ باغ‌هایی که شما نمی‌توانستید درختان آن‌ها را برویانید. آیا (باتوجه به آفرینش آسمان‌ها و زمین و نزول باران و برکات و ثمرات ناشی از آن، و هماهنگی و پیوند لطیف و دقیق هریک از این مخلوقات) معبودی با خدا است؟! اصلاً ایشان قومی هستند (از حق پرستی به بت پرستی) عدول می‌کنند* (بت‌ها بهترند) یا کسی که زمین را قرارگاه (و محل اقامت انسان‌ها) ساخته است، و در میان آن رودخانه‌ها پدید آورده است، و برای زمین کوه‌های پابرجا و استوار آفریده است (تا قشر زمین را از لرزش نگاه دارند) و میان دو دریا مانعی پدیدار کرده است (تا آمیزه یکدیگر نگردند. حال باتوجه به این‌ها) آیا معبودی با خدا است؟! اصلاً بیشتر آنان بی‌خبر و نادانند (و قدر عظمت خدا را نمی‌دانند)*. آیا بت‌ها بهترند) یا کسی که به فریاد درمانده می‌رسد و بلا و گرفتاری را برطرف می‌کند، هرگاه او را به کمک طلبد، و شما (انسان‌ها) را (برابر قانون حیات دائماً به‌طور متناوب) جانشین (یکدیگر در) زمین می‌سازد آیا معبودی با خدا است؟! واقعاً شما بسیار کم‌اندرز می‌گیرید.* (آیا بت‌های بی‌جان بهترند) یا کسی که شما را در تاریکی‌های خشکی و دریا رهنمود (و دستگیری) می‌کند، و کسی که باده‌ها را به‌عنوان بشارت‌دهندگان، پیشاپیش نزول رحمتش وزان می‌سازد (و آن‌ها را پیک قدوم باران می‌سازد. در ساختن و راه‌اندازی این‌ها) آیا معبودی با خدا است؟ خدا فراتر و دورتر از این چیزهایی است که انباز او می‌گردانند. (آیا معبودهای دروغین شما بهترند) یا کسی که آفرینش را می‌آغازد، سپس آن را برگشت می‌دهد، و کسی که شما را از آسمان و زمین روزی عطاء می‌کند؟ آیا معبودی با خدا است؟ بگو: دلیل و برهان خود را بیان دارید اگر راست می‌گویید.

خداوند تبارک و تعالی با نعمت‌های بی‌شمارش بر بندگان خود منت گذاشته است و این نعمت‌ها از بزرگ‌ترین گواه بر وجود و توانایی اوست و هر که در کتاب خدا تدبر کند نمونه‌هایی از آن نعمت‌ها را می‌بیند که به یگانگی و وجود او شهادت می‌دهد و اینکه او لایق عبادت است نه غیر او. خداوند - تبارک و تعالی - این دلایل را به‌صورت استفهام تقریری

که اسلوب انشایی است ارائه می‌کند تا منکر را به‌گونه‌ای قرار دهد که با زبان خود به قدرت خداوندی که این نعمت‌ها را به او عطا کرده است اعتراف کند. خداوند متعال فرمود: (آیا خداوند بهتر است یا معبودهای باطل؟) فرمود: (آیا کسی که آسمان‌ها و زمین را آفریده بهتر است یا...؟)، خداوند می‌خواهد با این آیات از آنان اعتراف بگیرد و برای آنان ثابت کند که آن ذاتی که توانست هستی را بیافریند از جماداتی که توان بر چیزی را ندارند، بهتر است (الکشاف، ۴۱۸/۳)، پس التفات از یک حال به حالی دیگر برای این است که مانند ادعایی باشد که مقرون به دلیل است، پس فرمود: «آیا کسی که آسمان‌ها و زمین را آفرید؟» تا ما را متوجه قدرت و وجود بنماید، و برای ما ثابت کند که کسی که بر آفرینش آغازین قدرت داشته است، تکرار آن برایش آسان‌تر است و از باب اولی بر ایمان به آخرت دلالت می‌کند (نظم الدرر، ۴۳۷/۵) و خداوند - تبارک و تعالی - ابتدا از آفرینش آسمان‌ها و زمین آغاز کرد و با آفرینش انسان و یا فرو فرستادن آب یا یکی دیگر از نعمت‌هایی که بعد از نعمت خلقت آسمان و زمین ذکر شد آغاز نکرد، زیرا آسمان‌ها و زمین «منشأ موجودات، و اصول المنافع» است (تفسیر البیضاوی بهامش حاشیة الشهاب، ۳۵/۷).

اکثر نعمت‌هایی که بعد از آن ذکر شده، جزئی از این نعمت و تفصیل آن است و هیچ‌کس جز او به‌تنهایی قادر به آفریدن این موجودات نیست (الکشاف، ۴۱۸/۳، ۴۱۹)؛ بنابراین خداوند از ارائه این دلایل چیز زیبایی را اراده کرده است که چشم را خیره می‌کند، گویا پروردگار - تبارک و تعالی - می‌خواهد به انسان بگوید: من زیبایی‌ها و کمالات را برایت به عهده گرفتم پس شایسته‌تر است که ضروریات را نیز برایت فراهم کنم (خواطر الشیخ الشعراوی حول القرآن الکریم، ۱۰۸۱۳/۱۷) و خداوند با این فرموده‌اش: (أَلَهُ مَعَ اللَّهِ) می‌خواهد با نفی الوهیت از شریکانی که برای او قرار می‌دهند در ضمن نفی کلی بر روش دلیل برهان بعد از محکوم کردن آنان با نفی هرگونه خیر و نیکی از آن، آنان را محکوم کند؛ زیرا هر کس کوچک‌ترین قدرت تشخیصی داشته باشد، همان‌گونه که اصلاً قادر به انکار عدم وجود خیر از او نیست، به‌سختی می‌تواند الوهیت را به‌طور کامل از او دور کند، به‌ویژه پس از مشاهده عدم امکان آن از غیر او (إرشاد العقل السلیم، ۲۶۱/۵) و در همه این‌ها نشان از توانایی، حضور و مدیریت عالی او دارد (التحریر و التنویر: ۱۳/۲۰). آیه برای نفی پندپذیری از این غافلان ذکر شده است پس آنان نعمت‌های خدا را به چشم عبرت و ملاحظه نمی‌نگرند، بلکه بدون یاد و تدبیر از آن‌ها می‌گذرند و همین عدم ذکر یکی از نتایج اصرار مشرکان بر شرکشان و لجاج‌کنندگان بر لجاجت آن‌ها و ملحدان بر الحادشان بود (نظم الدرر، ۴۴۳/۵)؛ بنابراین، آیات این‌گونه دلیلی را بعد از دلیلی دیگر بر وجود خالق ارائه می‌دهند.

دوم: دلیل عقلی: یکی از ادله‌ای که علمای علم کلام بر وجود خالق سبحان بدان استدلال کرده‌اند، دلیل عقلی است و در بین متکلمان بعد از دلایل نقلی در رتبه دوم قرار دارد. قرآن کریم مملو از دلایل عقلی است که مؤمنان را در تمام امور زندگی خود به‌کار بستن عقل و اندیشه فرامی‌خواند، زیرا خداوند افرادی را که عقل خود را از کار انداخته‌اند محکوم کرده است و به‌مراتب پایین‌تر و بی‌ارزش‌تر از وحوش و حیوانات فرود آمده‌اند، و خداوند درباره آن‌ها فرمود: (أَمْ تَحْسَبُ

أَنْ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا)»^۲ «آیا گمان می‌بری که بیشتر آنان (چنان‌که باید) می‌شنوند یا می‌فهمند؟! (نه! آنان تفکر و تعقل ندارند). ایشان همچون چهارپایان هستند، و بلکه گمراه‌تر.» بلکه خداوند آنان را از بدترین مخلوقات به‌شمار می‌آورد که آنان را آفریده است، چنان‌که می‌فرماید: (إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ)»^۳ «بی‌گمان بدترین انسان‌ها در پیشگاه یزدان، افراد کر و لالی هستند که نمی‌فهمند.» خداوند مؤمن و کافر را با دلیل عقلی مورد خطاب قرار می‌دهد، خواه ملحد باشد یا کافر، پس مؤمن با آن مورد خطاب قرار می‌گیرد تا ایمانی بر ایمانش و یقینی بر یقینش بیفزاید، و کافر را با آن خطاب می‌کند، برای متقاعد کردن او به وجود خالق - سبحان - یا رد شبهه‌ای که او آن را ایجاد کرده است، یا رد استدلالی که آن را گفته و منتشر کرده است، یا دروغی که ساخته و دیگران او را یاری کرده‌اند. پس عقل منشأ عمل است و موضوع آن حول محور حبس و پیشگیری می‌چرخد. عقل انسان را عقل گویند؛ زیرا او را از افتادن در چیزی که به او ضرر می‌رساند و او را هلاک می‌کند، باز می‌دارد و عقل مترادف‌های زیادی دارد که در قرآن کریم آمده است، مانند لب [الب، مغزها و خردها] و نُهی، جمع نهیه [اعقلان و خردمندان] و غیره. عقل ابزار ادراکی است که خداوند به‌وسیله آن انسان را از سایر حیوانات متمایز می‌کند و مدار مسئولیت بر آن است. پس دیوانه، کودک، مست و خوابیده؛ چنان‌که ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها بدان خبر داده در این حالت مکلف نیستند چون براساس این روایت پیامبر صلی الله علیه و سلم در خصوص آن‌ها فرمود: «رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَفِيقَ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَبْلُغَ» (البیهقی، ۱۴۱۹: ۵۴/۲). «قلم (تکلیف) از سه گروه برداشته شده است: از فرد خوابیده تا بیدار شود، و از بچه تا بزرگ (و بالغ) گردد، و از دیوانه تا عاقل شود، یا به هوش آید».

با وجود قوت ادله عقلی و روشنی و وضوح آن که وجود خالق را ثابت می‌کنند، اما باز هم کسانی هستند که وجود او را انکار می‌کنند و حکم او را نمی‌پذیرند و وجود او را به کلی منکر می‌شوند. وجود خالق را انکار می‌کنند، زیرا استدلال در مورد او را با دلایل عقلی انکار می‌کنند، اما آن‌ها در انکار متفاوت هستند و شدیدترین آن‌ها که منکر دلیل عقلی بر وجود خدای متعال هستند، دهریون می‌باشند که به‌وجود خالق اعتراف نمی‌کنند و ادعا می‌کنند که جهان با سیارات و کهکشان‌ها و آثارش به‌خودی‌خود بدون خالق به‌وجود آمده است، شهرستانی در الملل آنان را دهریون طبیعی نامیده است (الشهرستانی، ۱۴۰۴: ۳/۲). برخی از آن‌ها تعطیل‌کننده و اهل باطل هستند و فکرشان هیچ سودی به حالشان ندارد و عقل و نظرشان آنان را به هیچ اعتقاد و بینشی راهنمایی نمی‌کند و ذهن و فکرشان آن‌ها را به معاد هدایت نمی‌کند، دهریان به هرآنچه که با یکی از حواس حس شود تمایل پیدا کرده و بدان انس می‌گیرند و اعتقاد دارند که جهانی نیست مگر این که در آن خوردنی‌های خوشمزه و مناظر زیبا وجود دارد و جهانی ماورای این جهان محسوس وجود ندارد؛ پس بهشت و جهنمی در کار نیست و معبودی نیست و حساب و کتابی نخواهد بود، این افراد دهریان اهل طبیعت هستند که به هیچ معقولی اعتراف نکرده و آن را ثابت نمی‌نمایند، و مادیان و پیروان ماورای حوادث که منکر

۲. سورة الفرقان: ۴۴/۲۵.

۳. سورة الأَنْفَال: ۲۲/۸.

عقل هستند از این دسته پیروی می‌کنند و وجود دلایل عقلی دال بر وجود خالق هستی را انکار می‌نمایند، و مادی‌گرایان اگرچه به وجود عقل اعتراف می‌کنند، اما فقط ماده و هر چیزی را که معقول است تشخیص می‌دهند، لذا وجود خالق را اثبات نمی‌کنند، بلکه به ادعای فاسد آن‌ها، وجود او خلاف عقل است (الرازی، ۱۹۸۱: ۱۰۳/۱؛ فوده، بی‌تا: ۶۵؛ ابن قیم، ۱۴۳۲: ۳۳۳/۱).

سوم: دلیل فطرت: از جمله شواهدی که متکلمان برای اثبات وجود خالق - سبحانه و تعالی - به آن استدلال کرده‌اند، دلیل فطرت است، زیرا میان عقلاً بر وجود مدبر و خالق هستی اختلافی وجود ندارد؛ چراکه مردم بر شناخت خالق آفریده شده‌اند، با این تفاوت که برخی از آن‌ها در روش اثبات این خالق با بعضی دیگر تفاوت دارند و هرکس که فطرتش فاسد شده باشد، راه را گم می‌کند و بدون هدایت به زندگی خود ادامه می‌دهد، زیرا اولین مبنایی که مسئله وجود خالق - سبحانه الله - مبتنی بر آن است معرفت فطری است که خلاق همه بر آن سرشته شده‌اند چنانچه خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید: (فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ) (سوره الروم: ۳۰)؛ این سرشتی است که خداوند مردمان را بر آن سرشته است. نباید سرشت خدا را تغییر داد. این است دین و آیین محکم و استوار، و لیکن اکثر مردم (چنین چیزی را) نمی‌دانند.

هرچه در قرآن کریم از ادله دیگر آمده است، مانند ادله تسلیم جدلی، دلیل عنایت، دلیل خلقت و اختراع، یا دلایل دیگر، برای برانگیختن ذهن‌ها و غریزه‌ای که مردم با آن متولد شده‌اند است تا پرده‌ای را که بر ذهن‌ها انداخته شده، و زنگاری را که بر دل‌ها جمع شده و آن‌ها را از سرشت سلیم دور کرده، از بین ببرد. پس به یقین می‌توان گفت که همه ادله وجود خالق - سبحانه - یا در ذیل دلیل غریزه قرار می‌گیرند، یا از آن سرچشمه می‌گیرند، پس دلیل به آن برمی‌گردد و از آن پدید می‌آید. علاوه بر این شناخت فطری مبنای ادله عقلی محسوب می‌شود که بدون آن دلایل عقلی تعطیل می‌شود؛ زیرا بر پایه‌ای محکم و منشأ سالم ساخته شده است. از این رو، این دلایل در نزد متکلمان بیشترین اهمیت را پیدا کرده است و در آیه دلیلی وجود دارد که همه مخلوقات به ربوبیت خالق اقرار دارند و درحالی که در صلب پدران خود بودند به این ربوبیت شهادت داده‌اند، و فطرت من که به الوهیت اعتراف می‌کند باید یقین داشته باشد که این پروردگاری که من تسلیم او هستم وجود دارد، پس مراد از شهادت در اینجا اولین غریزه‌ای است که همه فرزندان آدم بر آن آفریده شده‌اند. آنچه که از ابوهریره روایت شده بر این مطلب تأکید می‌نماید که پیامبر صلی الله علیه و سلم فرمود: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ، أَوْ يَنْصَرَانِهِ أَوْ يُمَجْسَانِهِ، كَمَا تَنْتَجِ الْبَهِيمَةُ بِبَهِيمَةٍ، هَلْ تُحِسُّونَ فِيهَا مِنْ جَدْعَاءَ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۹ق: ۲۳۳/۲)؛ هر مولودی بر فطرت خداشناسی متولد می‌شود. ولی پدر و مادرش بعداً او را یهودی، مسیحی یا مجوسی می‌کنند. همان‌گونه که نوزاد حیوان، هنگام ولادت، صحیح و سالم است. آیا هیچ دیده‌اید که حیوانی، گوش بریده به دنیا بیاید؟

از آنچه گذشت برای ما روشن می‌شود که یکی از بزرگ‌ترین و آشکارترین حقایق در ذات خلقت و اذهان آنان، حقیقت وجود خالق سبحانه و تعالی است و این حقیقتی است که اذهان به وجود آن اعتراف کرده‌اند. گرچه برخی از زبان‌ها از

روی تکبر آن را انکار کرده‌اند اما چون خورشید در وسط روز روشن است و در مقامی است که در آن شکی نیست و در جایی است که شبهات به آن راه نمی‌یابند، پس چگونه انکار می‌گردد و درخصوص او شک به دل راه می‌یابد؛ درحالی‌که در هر چیزی علامت و نشانه‌ای است که بر یگانگی او دلالت می‌کند.

دلیل التسليم جدلی، عنایت و اختراع

دلیل التسليم جدلی: این هم یکی دیگر از ادله بر وجود خالق است، متکلمان این دلیل را برای محکوم کردن خصمشان به کار می‌برند و آن هم بعد از اینکه در جلوشان تظاهر می‌کنند که تمام دلایلی را که ارائه می‌دهند، پذیرفته‌اند سپس بعد از آن دلایل آنان را یکی بعد از یکی نقض می‌کنند، قرآن کریم از دلیل تسلیم جدلی برای نقض مطالب مشرکین و ابطال آن استفاده کرده است، یکی از این مثال‌ها این است که خداوند می‌فرماید: (مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ)^۴؛ «خداوند نه فرزندی برای خود برگرفته است و نه خدایی با او بوده است، چراکه اگر خدایی با او می‌بود، هر خدایی به آفریدگان خود می‌پرداخت و در نتیجه هر بخشی از جهان با نظام خاصی اداره می‌گردید، و این با وحدت نظامی که بر سراسر هستی حاکم است، سازگار نمی‌بود و هریک از خدایان بر دیگری برتری و چیرگی می‌جست خدا والاتر و بالاتر از آن چیزها است که ایشان می‌گویند»؛ یعنی چنین می‌گویند: ما از شما می‌پذیریم که با خداوند معبود دیگری هست یا اینکه خداوند در ملکش شریک‌انی برای خویش دارد، اما در صورتی‌که معبودان دیگری همراه خداوند می‌بود - چنان‌که شما گمان می‌کنید - هر خدایی به اداره امور آفریدگان خاص خود می‌پرداخت، و هر خدایی تنها به مخلوقات خود توجه می‌کرد و به بدین‌وسیله استبداد می‌کرد و دایره ملکش را از ملک دیگری جدا می‌ساخت، و بین این خدایان، خواستن برای خویش و جنگ‌طلبی، و دنبال تسلط بر دیگری روی می‌داد و هریک از خدایان بر دیگری برتری و چیرگی می‌جست؛ یعنی آنکه قوی بود بر ضعیف غلبه می‌کرد و او را تحت سلطه خود در می‌آورد و ملکش را از او می‌گرفت طبق رسم پادشاهان بنی‌آدم که با یکدیگر اختلاف و جنگ و رقابت می‌کنند و در این زمان خدای ضعیف و مغلوب سزاوار پرستش نخواهد بود، وقتی که ثابت شد که این ممکن نیست، معلوم می‌شود که این یکتا، خدای سبحان است و این دلیل چنان‌که بر نفی شریک دلالت دارد بر نفی فرزند نیز دلالت دارد (طوفی، ۱۹۸۷: ۲۰۱؛ الجاحظ، ۱۴۲۳: ۱۶۳).

دلیل العنایة و اختراع: قرآن کریم به دو طریق مردم را دعوت به اثبات وجود خداوند متعال کرده است که ابن‌رشد (ت: ۵۹۵هـ) این دو طریق را در کتابش «الکشف عن مناهج الأدلة فی عقائد الملة» ذکر کرده است: طریق اول: وقوف بر توجه به انسان و آفریدن همه موجودات به‌خاطر او و آن را دلیل العنایة نامیده است. دوم: آنچه از اختراع ذات موجودات ظاهر می‌شود، مانند اختراع حیات در جمادات، ادراکات زنده و عقل، این دلیل را ابداع می‌گویند. پس لازم است بر کسانی که می‌خواهند خدا را به‌طور واقعی بشناسند، به‌منظور اطلاع یافتن بر اختراع واقعی در تمام موجودات، او را در ذات مخلوقات و شگفتی‌های خلقتش بشناسند؛ زیرا بدیهی است که هر که واقعیت امر را نداند، حقیقت اختراع را نیز

نخواهد دانست. خداوند سبحان به این امر اشاره نموده و می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ﴾ (سوره اعراف، ۱۸۵/۷)؛ «آیا آنان به ملک آسمان‌ها و زمین و به هرآنچه که خدا آفریده است نمی‌نگرند و آیا نمی‌اندیشند که چه بسا اجل آنان نزدیک شده باشد؟ پس بالاتر از آن به چه سخنی ایمان می‌آورند؟» و آیات زیادی در کتاب خدا آمده که از جمله شواهد منتهی به وجود خالق محصور در دو دلیل مشیت و اختراع است (ابن رشد، ۱۹۸۱: ۸۰-۸۲) و این دلیل روشن‌ترین دلیل بر وجود خالق است؛ چنان‌که دلیل عنایت در توجه به انسان و خلقت همه‌چیز به‌خاطر او ظاهر می‌شود، و اینکه همه موجوداتی که در اینجا هستند موافق وجود انسان هستند و توافق با درنظرگرفتن توافق شب و روز و خورشید و ماه برای وجود انسان حاصل می‌شود. همچنین همین امر در مورد زمان و مکانی که او در آن است صدق می‌کند. همین‌طور توجه و عنایت خداوند موافق با حیات و وجود او ظاهر می‌شود چنان‌که خداوند متعال می‌فرماید: (وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا)؛ «خدای رحمان کسی است که شب و روز را (به‌طور متناوب) جایگزین یکدیگر می‌سازد، برای (عبرت) انسانی که بخواهد به یاد خدا باشد (و فطرت خداشناسی را در خود بیدار نگاه دارد) یا بخواهد (نعمت‌های بی‌شمار آفریدگارش را) سپاسگزاری کند».

اما دلیل اختراع: مانند اختراع حیات در جمادات و ادراکات حسی و ذهنی است، می‌بینیم که خداوند چگونه زنده را از مرده بیرون می‌آورد و مرده را از زنده بیرون می‌آورد و خداوند متعال از جمادات موجود زنده‌ای بیرون می‌آورد که مصداق بارز آن است که خداوند - سبحان - چگونه اشیا را آفریده است و مانند آن است خلقت انسان از گل یا آب ضعیف و ناچیز آفریده شده است، پس خداوند حیات را در او ایجاد می‌کند و یک انسان عادی را از او بیرون می‌آورد؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که قرآن کریم با مشرکان در آن بحث می‌کند، مسئله اثبات وجود خدا و روز قیامت است و ادله بر وجود او بی‌شمار است. چون همه موجودات دلیل بر وجود خالق است (ابن حنبلی، ۱۴۰۱: ۴۸؛ الخطیب، ۱۵۴۲/۱۶؛ الرازی، ۱۴۲۰: ۳۳۳/۲).

۳.۲. دلایل بر وجود خدا از نظر فلاسفه

دلیل امکان و وجوب

یکی از ادله‌ای که فلاسفه بر وجود خداوند - سبحان - به آن استدلال کرده‌اند، دلیل امکان و وجوب است و این از ادله مهمی است که به آن تمسک کرده‌اند و این اهمیت هیجانی نیست، بلکه از قدیم‌الایام وجود داشته و هنوز هم برای فیلسوفانی که وجود خدا را اثبات می‌کنند، مورد محافظت قرار گرفته است و از آنجایی که این دلایل از اهمیت بالایی برخوردار است، اشکالات و اعتراضات بسیاری از سوی مخالفان وجود خداوند - تعالی - بر این دلایل وارد شده است و سپس کسانی که وجود خدا را تأیید می‌کنند با آن‌ها مقابله کرده و از دیدگاه خود دفاع می‌کنند و آن دلیل که امکان و وجوب است، بنابراین باید بدانیم وجوب چیست؟ و امکان چیست؟ چه رابطه نزدیکی بین آن‌ها وجود دارد؟ این

مجموعه سؤالاتی است که قبل از تصمیم‌گیری در مورد دلایل باید به آن‌ها پاسخ داده شود؛ زیرا شناخت چیزی به تصور آن بستگی دارد.

ابن کمونه وجوب و امکان را این‌گونه تعریف کرده است: وجوب عبارت است از خودکفایی یک شیء به‌خودی‌خود از دیگران و بر او واجب است به‌غیروابسته نباشد، و امکان آن است که چیزی در حالتی باشد که در ذات خود مستحق وجود یا عدم نیست و برای اثبات وجود ذات آن و یا عدم اثبات ذات آن به‌غیر احتیاج دارد و وجوب یک چیز و امکان آن از امور معقول است و در عقل از انتساب امور متصور به وجود خارجی حاصل می‌شود. آن‌ها موجودات بیرونی نیستند، حتی اگر در ذهن نسبت به آنچه که آن‌ها را مشخص می‌کند، بیشتر باشند (ابن کمونه، ۱۴۰۳: ۲۳۴/۱).

رابطه بین واجب و ممکن نزدیک و قوی است، زیرا ممکن دلیل بر واجب است و وجود ممکن دلیل بر وجود واجب است و ناتوانی در ممکن ساختن ممکنی دلیل بر عدم وجود واجب است. وجود واجب‌الوجود را از چند جهت استنباط می‌کنند که عبارت‌اند از: ترکیب، تغییر، حدوث و متناهی. فلاسفه در مورد ادله امکان - که ابزاری است برای شناخت واجب - صحبت کرده و برای آن اشکال و صورت‌های مختلفی ذکر کرده‌اند، پس آن‌ها از چند طریق بر امکان استدلال می‌کنند، از جمله: ترکیب، تغییر، وقوع و پایان (کرم، ۱۴۳۰: ۱۵۳). این‌ها مشهورترین ادله‌ای است که فیلسوفان با وجود جهت‌گیری‌های فکری متفاوتی که دارند اتخاذ کرده‌اند و همگی به این می‌انجامد که جهان حادث و محتاج خالق است و این خالق باید واجب‌الوجود باشد و به‌غیر او احتیاجی نداشته باشد و از دیگران بی‌نیاز است (الفارابی، ۲۰۱۲: ۲۳۶).

دلیل حدودت

از جمله ادله‌ای که فلاسفه با آن بر وجود خداوند - تعالی - استدلال کرده‌اند، دلیل حدوث است و یکی از ادله مشترک متکلمان و فلاسفه می‌باشد و آن‌ها در هدف مشترک‌اند که اثبات وجود خالق است. جز اینکه هریک از آن‌ها راه خاص خود را برای اثبات وجود خداوند متعال دارند. فیلسوفان و متکلمان هدف مشترکی دارند و آن اثبات وجود خالق است اما در ابزار و روشی که این وجود را اثبات می‌کند، اختلاف دارند. متکلمان این دلیل را از ادله محکم و قوی که وجود خالق را اثبات می‌کند، می‌دانند و مشمول ادله فطری است، زیرا ادله‌ای که متکلمان بر آن تکیه می‌کنند مکمل یکدیگرند و منافاتی با یکدیگر ندارند. اما فیلسوفان قدیم، این شواهد را دست‌کم گرفتند و توجه چندانی به آن نکرده‌اند تا اینکه در عصر جدید به‌دست برخی فیلسوفان غربی دوباره کشف شد و به درخشش و شکوه خود بازگشت به‌ویژه پس از افزودن مطالب علمی و دلایلی از تکنولوژیکی، فیزیکی و شیمیایی که این شواهد را تأیید می‌کند و استدلال به آن را تقویت می‌نماید (فوده، ۱۹۸۱: ۲۱۷). نتیجه این دلیل این است که جهان شاهدان و سرنخ‌ها و دلایلی دارد که بر حدوث آن دلالت می‌کند و قدمت آن را نفی می‌کند. پس ثابت شد که این جهان آفریننده‌ای دارد که خودش متصف به قدمت و ازلیت می‌باشد؛ چراکه حادث به‌خودی‌خود و یا خودبه‌خود اتفاق نمی‌افتد.

در میان فلاسفه کسانی هستند که بر این عقیده‌اند که جهان قدیم است و ابتدایی برای آن نبوده است، یعنی جهان مسبوق به عدم نبوده است. از جمله متکلمینی که این عقیده نسبت داده شده که دنیا قدیمی است، ابن تیمیه است، محدث امام ابن حجر عسقلانی در کتاب فتح الباری ذکر کرده است که امام ابن تیمیه از جمله کسانی است که این قول به او نسبت داده شده است، ابن حجر گفته است: و آن - یعنی قضیه قدیم بودن دنیا - از مسائل مذمومی است که به امام ابن تیمیه نسبت داده شده است و من در قول او بر این حدیث اطلاع یافتیم که روایت در این باب را بر غیر آن ترجیح می‌دهد، گرچه بحث جمع بین دو روایت ایجاب می‌کند که این روایت بر روایتی که بر اول آفرینش دلالت دارد، حمل شود، نه بر خلاف آن و به اتفاق همه جمع بر ترجیح مقدم داشته می‌شود (ابن حجر، ۱۳۷۹: ۴۱۰/۱۳).

همین‌طور هیتمی قول ابن حجر را تأیید کرده و آن را به ابن تیمیه نسبت داده است، هیتمی در فتاوی جدیدش گفته است: بدان که ابن تیمیه با جمع بزرگی از علمای علم کلام در مسائلی مخالفت کرده است که تاج‌الدین سبکی و دیگران به آن اشاره کرده‌اند... از جمله مسائلی که ابن تیمیه در آن با اجماع مخالفت کرده این قول اوست که عالم به نوع خود قدیم است و پیوسته به صورت مخلوق با خدا بوده است، پس خداوند آن را موجب بالذات قرارداد نه فاعل بالاختیار (الهیتمی، بی تا: ۲۴۵/۱؛ الحصنی، بی تا: ۶۰).

۴. انعکاس وجود خداوند در معماری مسجد کبود تبریز

مسجد کبود تبریز یکی از آثار بارزش معماری ایران است که از گذشته تاکنون، مورد توجه مورخان، سیاحان و پژوهشگران معماری متعددی قرار گرفته است. بنای کبود تبریز که یک مسجد متصل به آرامگاه است، در حس فضا، کارکرد، کارشیو، سازه، نما و تزیینات، ریشه کاملاً ایرانی دارد و از جنبه الگوی ساخت، در تداوم گسترش بناهای گنبدخانه‌ای ایرانی شکل می‌گیرد (دهقانی تفتی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵).

مسجد کبود با سبک خاص معماری و نوع پوشش خود یکی از مساجد منحصر به فرد ایران است که در زمان «جهانشاه» پادشاه ترکمانان قراقویونلو در کهن شهر تبریز ساخته شد. معمار این مسجد با توجه به اصول معماری مذهبی و شرایط اقلیمی، و با در نظر گرفتن توانمندی‌های منطقه، این مسجد را بنانهاده است. تزیینات زیبای مسجد کبود با کاشی‌های معرق و کتیبه‌هایی با خط ثلث و کوفی می‌باشد. معماری این بنا به گونه‌ای است که دارای گنبدخانه‌ای در مرکز است که توسط شبستان محصور شده است. مسجد کبود تبریز نیز مانند بسیاری از بناهای مذهبی برجای مانده از دوره اسلامی تجلی‌گاه توحید، یگانگی خداوند و وحدت است. در تصویر شماره ۱ که نمای خارجی از این مسجد است، فضای گنبد را می‌توان نمودی از یاد خداوند دانست.

تصویر ۱. مسجد کبود تبریز

این ویژگی محدود به فضای و سازه بیرونی مسجد نیست، بلکه بررسی تزئینات درونی مسجد، کاربست آیات قرآنی، کاربرد رنگ آبی و فیروزه‌ای به‌نوعی تکرار وحدانیت خداوند و یاد او است.

تصویر ۲. کاربست آیات قرآنی در فضای درونی مسجد کبود تبریز

استفاده از مقرنس‌های منظم نیز به‌نوعی یادآور نظم آفرینش و حضور خداوند است. تصویر شماره ۳ نمونه‌ای از کاربرد این مقرنس‌ها را نشان می‌دهد.

تصویر ۳. مقرنس کاری در مسجد کبود تبریز

تصویر ۴. کاربرد رنگ آبی و نظم نقوش هندسی در مسجد کبود تبریز

نتیجه گیری

در پایان این تحقیق به مهم ترین نتایج زیر رسیدم:

- ۱- علامه ایجی در کتاب المواقف علم کلام را علمی تعریف کرده است که با ارائه دلایل و دفع شبهه می توان عقاید دینی را اثبات کرد پس علم کلام با استفاده از شواهد عقلی و نقلی به بررسی مسائل اصولی برای متقاعد کردن اهل استدلال و لجاج از آنچه می دانند، می پردازد.

۲- واژه فلسفه از دو کلمه یونانی (philo-sophia) گرفته شده است که در زبان عربی به معنای حکمت است، دو کلمه مرکب (philo-sophia) به معنای عاشق حکمت است، فلسفه دو قسمت نظری و عملی دارد، اما بخش نظری خودش دو قسمت دارد: قسمت اول: الهی و طبیعی است، و بخش عملی به سه نوع تقسیم می‌شود:

نوع اول: خط‌مشی و سیاست خویش‌داری است که آن را علم اخلاق می‌گویند. نوع دوم: سیاست خانه‌داری و مدیریت خانواده که معروف به سیاست خانه‌داری است و نوع سوم: سیاست شهر می‌دانند.

۳- بین کلام و فلسفه تفاوت‌های آشکاری وجود دارد. آنجاکه علم کلام تولد یافته و جدا شده از علم فلسفه است، پس فلسفه سابق بر علم کلام است و کلام در درجه بعد از آن قرار دارد. فلسفه و کلام در مواردی با هم فرق دارند و در مواردی با هم متحد هستند؛ پس بین این دو رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد، هر دو مبتنی بر استدلال، مناظره و جدال هستند، هر دوی آن‌ها عقل را حکم قرار می‌دهند و آن را به منبع اصلی دستیابی به حقایق و نتایج تبدیل می‌کنند. اما اختلاف فلسفه و کلام در این است که فلسفه وجود و زندگی دنیا و آخرت را دربر می‌گیرد، درحالی‌که علم کلام به اعتقادات دینی می‌پردازد، همان‌طور که فلسفه به جستجوی حقیقت می‌پردازد، خواه این حقیقت دینی باشد یا غیردینی، و علم کلام به جستجوی الوهیت، نبوت و سمعیات می‌پردازد، پس علم کلام به دنبال حقایق دینی است.

۴- دانشمندان علم کلام بر اثبات وجود خداوند سبحان اتفاق نظر دارند، هرچند که در روش این اثبات اختلاف داشته باشند، برخی از آنان به آنچه از قرآن و سنت نقل شده است استناد می‌کنند و آن‌ها را مبدأ اولیه برای اثبات وجود خداوند متعال قرار می‌دهند و برخی از آن‌ها به عقل تکیه می‌کنند و برخی دیگر راه‌های دیگری را در پیش می‌گیرند.

۵- ازجمله مهم‌ترین ادله‌ای که علمای علم کلام در اثبات وجود خداوند سبحان به آن استدلال کرده‌اند عبارت‌اند از: دلیل نقلی، دلیل عقلی، دلیل تسلیم جدلی، دلیل العنایه، اختراع، دلیل فطرت.

۶- یکی از ادله‌ای که فلاسفه بر وجود خداوند سبحان - به آن استدلال کرده‌اند، دلیل امکان و وجوب است و آن از ادله مهمی است که به آن تمسک کرده‌اند و یکی دیگر از این ادله دلیل حدوث است که یکی از ادله مشترک متکلمان و فلاسفه می‌باشد و آن‌ها در هدف مشترک‌اند که اثبات وجود خالق است. جز اینکه هر یک از آن‌ها راه خاص خود را برای اثبات وجود خداوند متعال دارند.

۷. در مسجد کبود تبریز، سازه کلی بنا، تزئینات درونی مانند رنگ آبی، نقوش منظم گیاهی و هندسی، کتیبه‌های قرآنی یادآور توحید و یگانگی خداوند است.

منابع و مأخذ:

کتابها

- ابن الحنبلی، ناصح الدین، عبدالرحمن بن نجم بن عبد الوهاب الجزری، (ت: ۶۳۴هـ). (۱۴۱۰). استخراج الجدل من القرآن الكريم، تح: زاهر بن عواض الألمعی، چاپ دوم، بیروت: چاپخانه الفرزدق التجارية.
- ابن القيم، أبو عبدالله محمد بن أبی بکر بن أيوب الجوزية (ت: ۷۵۱ هـ). (۱۴۲۳). مفتاح دارالسعادة و منشور ولاية العلم والإرادة، تح/ عبد الرحمن بن حسن بن قائد، مكة المكرمة: دارعالم الفوائد.
- ابن الوزير، عز الدين اليمنى، محمد بن إبراهيم بن على بن المرتضى بن المفضل الحسنى القاسمى، (ت: ۸۴۰ هـ). (۱۹۸۷). إيثار الحق على الخلق فى رد الخلافات إلى المذهب الحق من أصول التوحيد، چاپ دوم، بیروت: دارالكتب العلمية.
- ابن بطّة العكبرى، أبو عبدالله عبيدالله بن محمد بن محمد بن حمدان (ت: ۳۸۷ هـ). (۱۹۹۴). الإبانة الكبرى، تح/ رضا بن نعلان معطى، چاپ دوم، الرياض: دارالراية للنشر والتوزيع.
- ابن حجر، أحمد بن على، أبو الفضل العسقلانى. (۱۳۷۹). فتح البارى شرح صحيح البخارى. بیروت: دارالمعرفة.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد بن محمد (بی تا). مقدمة ابن خلدون، المكتبة الشاملة. بی جا: بی نا.
- ابن رشد، أبو الوليد محمد بن أحمد بن محمد. (۱۹۸۸ م). الكشف عن منهاج الأدلة فى عقائد الملّة. بیروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر التونسي. (ت: ۱۳۹۳ هـ). التحرير والتنوير، تونس: لدار التونسية للنشر.
- ابن عبدالبر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عاصم النمري القرطبي. (ت: ۴۶۳ هـ). (۱۴۱۴ ق). جامع بيان العلم وفضله، تح: أبی الأشبال الزهيري، الرياض: دار ابن الجوزي.
- ابن كمونة، سعيد بن منصور. (ت: ۶۸۳ هـ). (۱۴۰۳ ق). الجديد فى الحكمة، تح/ حميد مرعيد الكبيسى، مطبعة جامعة بغداد: بغداد.
- أبو السعود، العمادى محمد بن محمد بن مصطفى. (ت: ۹۸۲ هـ). (بی تا). تفسير أبی السعود = إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- أحمد بن حنبل، أبو عبدالله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيبانى (ت: ۲۴۱ هـ). (۱۴۱۹). مسند أحمد بن حنبل، تح/ السيد أبو المعاطی النورى. بیروت: عالم الكتب.
- الألوسى، شهاب الدين، شهاب الدين محمود بن عبدالله الحسينى (ت: ۱۲۷۰ هـ). (۱۴۱۵). المحقق: على عبد البارى عطية، روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم و السبع المثانى، بیروت: دارالكتب العلمية.

- الإيجي، عضدالدين عبدالرحمن بن أحمد. (١٩٩٧). كتاب المواقف، تح/ عبدالرحمن عميرة. بيروت: دارالجيل.
- البقاعي، برهان الدين، إبراهيم بن عمر بن حسن الرباط بن علي بن أبي بكر البقاعي (ت: ٨٨٥هـ). (بي تا). نظم الدرر في تناسب الآيات والسور، القاهرة: دارالكتاب الإسلامي،
- البيهقي، أبوبكر أحمد بن الحسين بن علي. (١٣٤٤). السنن الكبرى وفي ذيله الجوهر النقي، نشر مجلس دائرة المعارف النظامية الكائنة في الهند ببلدة حيدرآباد.
- التفتازاني، سعد الدين. (١٤٠١). شرح المقاصد في علم الكلام. باكستان: دار المعارف النعمانية.
- التهاوني، محمد بن علي ابن القاضي محمد حامد الفاروقي. (ت: ١١٥٨هـ). موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، تح: علي دحروج، نقل النص الفارسي إلى العربية: د. عبدالله الخالدي. بيروت: مكتبة لبنان ناشرون.
- الجاحظ، عمرو بن بحر بن محبوب. (١٤٢٣). البيان والتبيين. بيروت: مكتبة الهلال.
- الحصني، تقي الدين الحصني. (بي تا). دفع شبه من شبه وتمرد. رياض: الناشر مكتبة ابن تيمية، الرياض.
- حلمي، مصطفى محمد. (١٤٢٦). منهج علماء الحديث والسنة في أصول الدين. بيروت: دارالكتب العلمية.
- الحمد، محمد بن إبراهيم بن أحمد. (بي تا). مصطلحات في كتب العقائد. قاهره: دار ابن خزيمة، القاهرة.
- خالد بن منصور. (١٤٣٦). منهج الإمام جمال الدين السمرري في تقرير العقيدة، رسالة ماجستير، قسم العقيدة والمذاهب المعاصرة، كلية أصول الدين، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.
- الخطابي، أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي، الغنية عن الكلام وأهله.
- الخفاجي، شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر المصري. (١٠٦٩هـ). حاشية الشهاب على تفسير البيضاوي، المُسمّاة: عناية القاضي وكفاية الرّاضي على تفسير البيضاوي. بيروت: دار صادر.
- الرازي، أبو عبدالله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين. (١٤٢٠). التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (المتوفى: ٦٠٦هـ)، مفاتيح الغيب = التفسير الكبير. چاپ سوم، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- الرازي، فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين الرازي. (١٩٨٦). الأربعين في أصول الدين، تح/ أحمد حجازي السقا. قاهره: مكتبة الكليات الأزهرية.
- الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جلاله (ت: ٥٣٨هـ). (١٤٠٧). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، چاپ سوم، بيروت: دارالكتاب العربي - بيروت.
- السيوطي، جلال الدين. (بي تا). صون المنطق والكلام عن فني المنطق والكلام، تح/ علي سامي النشار، وسعاد علي عبدالرازق، قاهره: مجمع البحوث الإسلامية.

- الشریف الجرجانی، علی بن محمد بن علی الزین (المتوفی: ۸۱۶هـ). (۱۴۰۳). کتاب التعريفات. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- الشعراوی، محمد متولی. (۱۹۹۱). تفسیر الشعراوی - خواطری حول القرآن الکریم، الناشر: أخبار اليوم.
- الشهرستانی، محمد بن عبدالکریم بن أبی بکر أحمد. (۱۴۰۴). الملل والنحل، تح: محمد سید کیلانی. بیروت: دارالمعرفة.
- صليبا، کمال. (بی تا). المعجم الفلسفی، مصر: المكتبة الشاملة.
- الطليحي، إسماعيل بن محمد بن الفضل بن علی القرشي التيمي الأصبهاني، (ت: ۵۳۵هـ). (۱۴۱۹). الحجّة فی بیان المحجّة وشرح عقیدة أهل السنة، تح: محمد بن ربیع بن هادی عمیر المدخلی، چاپ دوم، دارالرایة، السعودیة / الرياض.
- الطوفی، سلیمان بن عبد القوی نجم الدین الحنبلی. (۱۹۸۷). علم الجدل فی علم الجدل، تح: فولفهارت هاینریشس، چاپ: اول، بیروت: لجنة المستشرقین الألمانية.
- عبد الکریم یونس الخطیب. (ت: بعد ۱۳۹۰هـ). التفسیر القرآنی للقرآن، الناشر: دار الفكر العربی - القاهرة.
- الغزالی، أبوحامد محمد بن محمد الغزالی الطوسی (المتوفی: ۵۰۵هـ). (بی تا). إحياء علوم الدين. بیروت: دارالمعرفة.
- الفارابی، أبونصر. (۲۰۱۲). الرسائل الفلسفیة الصغری، شرح رسالة زینون الکبیر الیونانی، تح: عبد الأمير الأعسم، دارالتکوین.
- فودة، الأدلة العقلیة علی وجود الله بین المتکلمین والفلاسفة - دراسة مقارنة.
- کرم، یوسف. (۱۴۳۰). الطبیعة وما بعد الطبیعة. بیروت: مكتبة الثقافة الدينية.
- الهیتمی، أحمد شهاب الدین بن حجر المکی. (بی تا). الفتاوی الحدیثیة لابن حجر الهیتمی. چاپ دوم، قاهره: الناشر/ مصطفی الحلبي.
- مقالات**
- دهقانی تفتی، محسن؛ مدرس زاده، زهراسادات و معماریان، غلامحسین. (۱۴۰۰). «ریشه یابی الگوی معماری مسجد بود تبریز». دوفصلنامه معماری ایرانی. شماره ۹، ۲۳-۵.